

«CULTURA TURÍSTICA I IDENTITATS MÚLTIPLES A LES ILLES BALEARS». RESSENYA DEL LLIBRE D'ANTONI VIVES RIERA I FRANCESC VICENS VIDAL

«*Cultura turística i identitats múltiples a les Illes Balears*».
Review of the book edited by Antoni Vives Riera and Francesc Vicens Vidal.

«*Cultura turística i identitats múltiples a les Illes Balears*». Reseña del libro editado por Antoni Vives Riera y Francesc Vicens Vidal.

Francesc Alemany-Sureda

xesc1993@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-8469-6038

Universitat del País Basc

RESUM

Ressenya de l'obra col·lectiva *Cultura turística i identitats múltiples a les Illes Balears*, que aprofundeix en les relacions entre el turisme i la cultura a l'arxipèlag amb perspectiva històrica i des de múltiples disciplines. A l'article repàs les aportacions i les limitacions principals d'un llibre que contribueix als debats de l'antropologia del turisme i, a més, resulta oportú per discutir l'aproximació a la cultura que els estudis culturals han generalitzat arreu de les ciències socials del segle XXI, història i antropologia incloses.

PARAULES CLAU: crítica antropològica; estudis culturals; cultura turística; imaginari; Illes Balears.

Ressenya de l'obra

VIVES, A.; VICENS, F. (eds.) (2021). *Cultura Turística i Identitats Múltiples a Les Illes Balears. Passat i Present*. Catarroja: Editorial Afers.

Data de recepció: 06/04/2022. Data d'acceptació: 31/07/2022. Data de publicació: 12/12/2022.

ABSTRACT

Review of the collective work *Cultura turística i identitats múltiples a les Illes Balears* (Touristic Culture and Multiple Identities in the Balearic Islands, in English), which delves into the relationships between tourism and culture in the archipelago combining historical and interdisciplinary perspectives. In this paper, I highlight the main contributions and limitations of a book that contributes to key debates in Anthropology of Tourism, and it is also appropriate to discuss about the approximation of culture which Cultural Studies have mainstreamed into the social sciences of our century, History and Anthropology included.

KEY WORDS: Anthropological Critique; Cultural Studies; Touristic Culture; Imaginaries; Balearic Islands.

RESUMEN

Reseña de la obra colectiva *Cultura turística i identitats múltiples a les Illes Balears* (Cultura turística e identidades múltiples en las Islas Baleares, en castellano), que profundiza en las relaciones entre el turismo y la cultura en el archipiélago con perspectiva histórica y desde múltiples disciplinas. En el artículo reviso las principales aportaciones y limitaciones de un libro que contribuye a los debates de la antropología del turismo y, además, resulta oportuna para discutir la aproximación a la cultura que los estudios culturales han generalizado en las ciencias sociales del siglo XXI, también en la historia y la antropología.

PALABRAS CLAVE: crítica antropológica; estudios culturales; cultura turística; imaginarios; Islas Baleares.

Gràcies a la coordinació de l'historiador Antoni Vives (Universitat de Barcelona) i del musicòleg Francesc Vicens (Universitat de les Illes Balears), l'any passat l'editorial Afers publicà una selecció de ponències de les XXXVIII Jornades d'Estudis Locals de l'Institut d'Estudis Baleàrics (2021). El llibre no només aprofundeix en debats que s'hi donaren sinó que implica la prolongació, ara col·lectiva, d'una perspectiva entorn de les relacions entre el turisme i la cultura que Vives fa una dècada que cultiva al context mallorquí¹. A diferència de paradigmes clàssics que redueixen el fenomen turístic a l'ensopiment de les cultures receptores —mitjançant l'homogeneïtzació, la mercantilització i la banalització—, els articles aquí reunits s'hi aproximen com un dels mecanismes globals de creativitat i configuració d'identitats locals més importants d'ençà del segle XIX. D'entrada, amb l'objectiu de desterrar una visió predominant a les Illes Balears, "on s'han tendit a afirmar les essències d'unes identitats preturístiques immòbils i eternes en contraposició al pernicios impacte modernitzador del boom turístic" (p. 9). Tanmateix, la immediatesa d'aquest propòsit s'expandeix quan els coordinadors afirmen que "[l]es Balears constitueixen des d'una perspectiva històrica un dels millors objectes d'estudi per entendre la configuració de cultures turístiques a escala global" (p. 12).

¹ Per bé que també ha fruitat enllà de l'illa: VIVES, A.; TORRES, G. (eds.) (2021). *El placer de la diferencia. Turismo, género y nación en la historia de España*. Granada: Comares Historia.

Per escometre ambdues intencions, l'obra s'adhereix a les conclusions etnogràfiques que l'antropòleg David Picard (1996) extragué de l'illa de Bali, segons les quals el turisme no comportà l'aculturació dels locals sinó que paradoxalment configurà una cultura balinesa moderna i complexa de caire turístic. Conseqüentment, els coordinadors defensen que amb la turistificació de l'arxipèlag balear "ha prosperat una cultura turística pròpia que ha esdevingut camp fèrtil de creativitat en el qual diferents identitats col·lectives i diferents subjectivitats socials s'han pogut desenvolupar" (p. 10). Això és, que el contacte turístic ha catalitzat la diferència cultural mitjançant codis de significació compartits que han transformat els universos locals i els dels turistes. Des de la història a l'antropologia, passant per la crítica literària, l'art, l'arquitectura, la musicologia i l'economia, els capítols pivoten entorn d'aquesta hipòtesi a partir de l'estudi de: a) imatges i textos d'estrangers que han contribuït a la formació d'una cultura turística, b) la materialització d'aquests imaginaris per part de la població local, o c) la trobada turística com a marc de configuració d'identitats de classe, gènere i nació desiguals en relació al poder. Tot seguit, destacaré les aportacions i qualcunes limitacions d'una publicació que contribueix als debats turístics de l'antropologia i que resulta oportuna per discutir l'aproximació a la cultura que els estudis culturals han generalitzat a les ciències socials del segle XXI, també a la història i a l'antropologia.

La primera prestació remarcable és que abandona la sinonímia turisme=aculturació, molt present als estudis illencs. L'enfocament de l'escenari turístic com a "àmbit de configuració d'identitats múltiples que sobrepassen les fronteres insulars" (p. 18) explora el caràcter multidireccional i dialògic del contacte humà des d'una perspectiva que recorda a la transculturació que ideà l'antropòleg cubano-menorquí Fernando Ortiz (1940). Amb tot, aquest afirmà que hi ha processos de submissió que precedeixen a la mixtura que, com que se centra en la producció de significacions compartides, al llibre apareixen diluïts —hi tornaré quan revisi el concepte "cultura turística". Tanmateix, l'orientació cap a una comprensió híbrida de la modernització turística és un avenç en relació a treballs funcionalistes i desenvolupistes (Nieto, 1977; Rozenberg, 1990; Selwyn, 1996) que simplificaren els processos de canvi locals i les implicacions del contacte intercultural a les Illes. A més, el qüestionament del binarisme entre locals i turistes —que el diàleg amb reflexions antropològiques com Miquel (1989) o Waldren (2001 [1996]) enriquiria— fa el llibre d'interès enllà de l'acadèmia. Concretament, per deslegitimar estratègies mediàtiques de la indústria turística global com el discurs de la turismofòbia, que redueix a intolerància ètnica qualsevol expressió de conflicte turístic. En segon lloc, el rumb de l'obra envers les dimensions imaginatives del fenomen turístic no comporta una despreocupació per la dominació. Com apunta la introducció, la cultura turística no és "una innocent festa de celebració de la diversitat [...]; no només ofereix un marc de creativitat subjectiva i diversitat identitària, sinó que també amaga violències de desigualtat" (pp. 10-11). Així mateix, alberga capítols que actualitzen la historiografia de les relacions entre el turisme i el poder tot combinant l'aproximació clàssica al fenomen com a pràctica de nacionalització amb un interès pel colonialisme en la configuració turística de les identitats illenques. En realitat, quan l'obra s'endinsa més críticament a la cultura turística ho fa des de la postcolonialitat, mitjançant les veus habituals a què recorren els estudis culturals que aborden les genealogies colonials del turisme —Said (1991 [1978]), Urry (2002 [1990]), Bhabha (1994). Per exemple, Eduard Moyà s'acosta a Eivissa a través de l'obra de l'escriptora

nova zelandesa Janet Frame i detecta que "el procés discursiu a través del qual l'illa és configurada dins un mapa hegemònic i de mercat és el mateix que el seguit en els emplaçaments colonials al llarg del relat del segle XX" (p. 27). Tanmateix, és al capítol 3 quan la perspectiva decolonial pren major sofisticació. Tot revisant el tractament de la música mallorquina que feu l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria al relat de viatges Die Balearen (1999-2003 [1869-1891]), Vives conclou que cal entendre la confecció de l'obra com una eina de poder colonial que instituï al turista com a font de coneixement i definició cultural d'una població local silenciada. Ara bé, a la pàgina 80 afegeix que les elits polítiques i culturals de l'illa també modularen —com a assistents del Die Balearen— el particularisme de la mirada arxiducal en vistes a regionalitzar la identitat turística de l'illa, i ho interpreta com una reacció local de descolonització.

Contra qui encara discuteix la pertinència del debat colonial a l'interior de les fronteres dels imperis que convertiren gran part del globus en 3r món, el llibre posa en relleu que el colonialisme fou (és!) una estructura d'abast global que impactà també a les poblacions domèstiques dels estats imperialistes. Si volem aprofundir en l'estructuració històrica de les relacions de poder a nivell local, cal que rescatem les connexions entre el colonialisme i el turisme. Al cap i a la fi, com s'explica a la pàgina 98, la mirada colonial de l'arxiduc, nomenat president d'honor de Foment de Turisme el 1909, no sols facilità models de particularisme cultural a la burgesia regionalista naixent sinó que fou (i afegesc: encara és, per mitjà de les polítiques patrimonials) una eina de governamentalització orientada a neutralitzar el conflicte polític del moment mitjançant imaginaris turístics harmònics. I, a més, un precedent directe del mite de l'illa de la calma que un altre turista, Santiago Rusiñol, regalà a l'oligarquia local i que encara s'actualitza en el temps, ni que sigui de manera invertida als discursos de la turismofòbia (Alemany, 2022). En aquest sentit, el capítol cinquè de Francesc Vicens també és suggerent perquè demostra la permeabilitat del llegat colonial de les representacions turístiques decimonòniques a la cultura de masses a partir de concepte de mediterraneïtat. Una qüestió doblement interessant per l'antropologia, ja que temps enrere la disciplina s'interessà científicament per aquesta delimitació geocultural. A finals dels anys trenta, amb les eines que havien perfeccionat entre les societats extraeuropees, els antropòlegs s'intrigaren pels pobles mediterranis. El trànsit implicà la transposició de llasts colonials que influïren a què a l'anomenada "àrea cultural mediterrània" s'hi estudiàs la tradició rural en detriment del canvi urbà, o supervivències classicistes i orientalistes com feren Hausmann (1938) i Foster (1952) a les Pitiüses. Vicens s'acosta a un fenomen comparable quan s'adreça a l'ús publicitari que l'empresa Damm ha fet de l'estereotip romàntic de la mediterraneïtat a Menorca (heretat de la literatura de viatges del XIX i reproduït a pel·lícules, músiques, etc.) i com s'ha explotat la representació mediàtica pel foment turístic. Quelcom que no ha esdevengut una simple etiqueta de mercat, sinó que a causa de la patrimonialització institucional bona part de la població, i concretament l'escena musical, ha assumit com a identificador. El capítol mostra com la indústria propagandística i turística han actualitzat (amb anuncis, premis Enderrock, etc.) representacions literàries sobre el mediterrani que

s'assajaren al segle XIX, així com llur genealogia colonial². Tot i així, no s'endinsa en la crítica de l'economia política, palesa que aquesta mediterraneïtat amaga una realitat d'explotació laboral, especulació immobiliària, depredació ecològica, etc. Per tancar el paral·lelisme, és semblant al que feu l'antropologia mediterraneïsta quan soterrà la conflictivitat urbana sota el pes de la tradició rural. A més, la contribució de Vicens exemplifica com a l'obra col·lectiva hi ha una intenció d'explorar la diferència cultural que engendra el turisme més enllà dels "textos" (escrits, musicals, filmics); com els imaginaris turístics prenen cos en l'espai de contacte turístic i conformen identitats múltiples. Més avall discutiré els límits d'aquesta sortida de la textualitat, però abans voldria assenyalar alguns encerts mitjançant el capítol que Mary Nash i Tomeu Canyelles dediquen a explorar el sorgiment de noves manifestacions de gènere (picadors, donjuans, sueques, etc.) al marc de la cultura turística. Els autors adverteixen que, a l'escenari turístic, la tradició cultural misògina del don Juan es resignificà en el modern *latin lover* i que això resultà en una qüestió incòmoda perquè no assumia la definició de catalanitat oficial. D'alguna manera, aquests personatges són un exemple més de la "cultura impertinent" que Martínez i Delgado (2021) han abordat a partir de l'estudi de festes de bous a les terres de l'Ebre. Ara bé, tot i la importància de l'apreciació, Nash i Canyelles erren quan diuen que el *latin lover* fou una invenció folklòrica aliena a la cultura popular catalana perquè de fet en formava part. Altra cosa és que fos inassumible pel nacionalisme burgès. Quan limiten la cultura popular a una o altra tradició nacional contravenen la lògica transcultural que fonamenta l'obra, perquè la turistització trastocà la configuració de la classe obrera i les seves expressions culturals. Unes precisions de classe que el capítol intueix però que encara han de fer molt camí al context acadèmic illenc.

De la mateixa manera que *Cultura turística...* resulta valuosa per l'antropologia per l'interès en qüestions de significat, experiència, cultura, textualitat i poder que comparteix amb els estudis culturals que recolzen l'obra col·lectiva, el pòsit etnogràfic de la reflexió antropològica contribueix a esbossar crítiques al llibre que, ahora, són útils per la nostra disciplina. En aquest sentit, l'atansament amb què el llibre s'acosta als (inter)canvis turístics no resulta exempt d'excessos culturalistes i generalitzacions que, si bé informen de com la gent es relaciona amb la cultura, frenen la comprensió del procés social en tota la seva complexitat; això és, com la gent viu la cultura com pràctiques que s'insereixen en camps de relacions amb altres humans (Gledhill, 1997). Concretaré la crítica mitjançant la discussió de dos conceptes que vehiculen l'obra. Primer, la recurrència del terme "imaginari" convida a revisar el rol que ocupa en les seves limitacions. Per bé que no apareix desenvolupat teòricament, la seva orientació "imagològica" dona a entendre que fa referència a representacions —textos, imatges, etc.— que, segons l'argumentari i la perspectiva performativa de l'obra, es corporalitzen als espais de contacte cultural i recreen identitats múltiples al marc de la cultura turística. Són símbols en acció, però també models culturals; és a dir, esquemes cognitius implícits aprehesos i

² Argument interessant que vehicula el llibre i segons la lògica del qual aquest tampoc no se salva del tot del vincle colonial. Al cap i a la fi, no resulta problemàtic afirmar una cultura turística pròpia balear i les Illes Balears com a objecte d'estudi ahora que s'intenta desconstruir la "mediterraneïtat" com a espai turístic i les seves vinculacions colonials? Un repàs a la història de l'antropologia feta per estrangers a les Illes Balears entre els seixanta i els noranta i a la seva dèria per prendre el turisme com a prisma omniexplicatiu exemplifica els problemes que comporta reificar entorn d'una sola qüestió un context tan irreductible —més quan n'és l'activitat politico-econòmica rectora.

àmpliament compartits que fonamenten la cultura turística. Entre els plantejaments postestructuralistes, és habitual l'ús d'"imaginari" com a substitutiu del vell concepte de cultura, com fa per exemple Benedict Anderson (2005 [1983]) —l'obra del qual, a més, comparteix l'interès de Cultura turística... pels mitjans culturals de masses. Un canvi que no és objectable nominalment però que sovint conserva la tendència a l'abstracció, la reificació i l'homogeneïtzació cultural de la noció que substitueix (Strauss, 2006).

Aquesta tendència és apreciable al llarg del llibre. A mode d'exemple, l'aproximació als imaginaris turístics del capítol 9 es fonamenta en arquetips literaris o cinematogràfics indubtablement populars, però no interroga com es relacionaven amb el dinamisme quotidià dels rols de gènere de l'època, que en part caricaturitza. S'aprecia també quan esmenten "ingredients de mallorquinitat" (p. 243), una representació que per la història cultural i l'antropologia hauria de servir exclusivament com a punt d'observació, no com a categoria operativa per delimitar esferes culturals. La contraposició entre el que és mallorquí, català, espanyol, popular, folklòric, etc., no és quelcom que l'investigador hagi de definir més enllà de la multiplicitat d'experiències que conformen el procés social. Asseveracions soltes aquí i allà —de nou, al capítol 5 quan s'invoca "l'imaginari col·lectiu de tota la generació millennial" (p. 119)— que esdevenen llocs comuns d'una mirada a la cultura massa totalitzadora. Certament les generalitzacions són indispensables, però només com a punt de partida per aprofundir en realitats socials que mai no són tan singulars, coherents o compartides per membres diferents de la societat com l'obra estableix adesiara. Tals contratemps teòrics resulten de què, a nivell metodològic, la sortida de la textualitat que proposen la segona i la tercera part del llibre només s'assoleix a mitges, ancorada a imaginaris excessivament dependents de l'abstracció. L'interès per la interpretació de significats culturals no es troba prou equilibrat amb una atenció a l'experiència que permeti reconstruir la cultura en acció, quelcom que dificulta l'estudi dels imaginaris, teòricament models culturals de i per a la pràctica però aquí encarcerats. Per exemple, tenc dubtes de si la comprensió de Nash i Canyelles del picador com a "arquetip masculí socialment estès i visible" (p. 243) ens permet anar molt més enllà dels tòpics literaris. No seria més fèrtil, per ventura, acostar-s'hi com a estereotip, en el sentit que representa un conjunt d'obligacions pràctiques que afecten els discursos i que limiten la vida quotidiana mitjançant correspondències que s'estableixen entre l'estereotip mateix i el comportament social? (Linstroth, 2015). Sobtadament, toparíem amb l'experiència. Una limitació que també trobam al capítol 7 en explicacions massa mecàniques de com es materialitza l'imaginari: "els veïnats [...] performen corporalment davant la mirada dels turistes una alteritat altament estereotípica de caràcter rural regionalitzant, mediterrani i orientaltzant" (p. 180). Reduïts a decorat, s'aplana el procés conflictiu que implica la realitat social "veïnats" al servei de la conclusió que aquells reproduïxen el model "arxiducal". La manca de presència d'experiències locals que confrontin aquestes interpretacions contrasta amb la primacia de la veu autoral, un dels vicis hermenèutics dels estudis culturals actuals que pot provocar violències epistemològiques no tan llunyanes a les que el llibre encertadament imputa a la producció de coneixement cultural de l'arxiduc.

A l'eix de la publicació també hi trobam el concepte de "cultura turística". Com ja he assenyalat (Alemany, 2022), la cultura turística que proposà Picard (1996) parteix d'una aproximació totalitzadora a la cultura i al turisme que limita la comprensió de la dimensió més conflictual

dels processos de turísticació. Aquí vull reflexionar sobre el fet que l'aproximació a la cultura i a les identitats turístiques que planteja el llibre es combina amb un materialisme molt lax — en línia amb l'allunyament dels estudis culturals de les preocupacions marxistes entorn de què naixeren. Al llibre, la cultura turística s'enfoca com a fruit del contacte cultural i de pràctiques de consum i distinció, tot privilegiant els productes "imaginariis" i llurs materialitzacions a la producció dels espais turístics i al turisme com a engranatge del capitalisme global. Si bé l'enfocament és lícit i enriquidor, també trava alguns dels horitzons de l'obra en relació a qüestions de classe. Al capítol 8, José Ramón Cardona se centra en els palanqueros, treballadors d'hosteleria d'Eivissa, i a les pàgines 216-217 conclou que expressen una identitat de classe nascuda dels elements positius i negatius del turisme, que suposadament oferí llibertat més enllà de la feina agrària. El principal problema, a banda d'obviar l'explotació, és la poca profunditat que reporta parlar de classe sense fer-ho del capital, més quan el turisme és una activitat predominantment organitzada sota criteris capitalistes (Morell, 2018). Així mateix, al capítol 10, Hazel Andrews explica que als ressorts de Magaluf s'hi produeixen alteracions d'"habitus" que generen una britanitat 'efervescent' beneficosa per la indústria del turisme. Ara bé, com que fuig del com i el perquè, dona a entendre que la producció de l'espai turístic no infereix en la producció d'identitats turístiques, una desconexió que plana arreu del llibre.

A tall de recapitulació, aquestes crítiques són una empena d'ànim als camins suggerents que obre el llibre. Potser sembla evident que "sense aprofundir en el passat de les diferents expressions de la cultura turística no podem entendre l'abast de la turísticació cultural actual a les Illes Balears" (p. 12), però bona part de la producció antropològica encara no observa prou seriosament aquest compromís i la publicació ens pot ajudar. Ara bé, l'estudi dialògic de les produccions culturals que genera el contacte turístic coixeja si no es recolza en un endinsament dialèctic a les estructures globals del capitalisme que el promou. Més enllà de la deconstrucció literària o l'hermenèutica, cal integrar l'anàlisi cultural a enfocaments sobre el turisme més materialistes que, des del registre de l'experiència ordinària, assenyalen com la violència que la indústria provoca sobrepasa els "efectes nocius de la sobreturísticació" i l'epistemologia³. Bàsicament, perquè les crítiques als règims d'autenticitat i a la patrimonialització que interessin i han d'interessar a les aproximacions més culturalistes guanyaran profunditat si s'atenen al fetixisme de la mercaderia subjacent. D'altra manera, per molt que excel·leixi en la superació de vells essencialismes, si la revisió dels imaginariis desatén la crítica de l'economia política del turisme en naturalitzarà d'altres com ara l'acumulació capitalista. Clar i català, que sota el gaudi turístic de qualcú sempre hi ha l'explotació de qualcú altre —en moltes ocasions, d'un mateix.

Aquest article s'ha de citar com:

ALEMANY-SUREDA, F. (2022). «Cultura turística i identitats múltiples a les Illes Balears». *Ressenya del llibre d'Antoni Vives Riera i Francesc Vicens Vidal*. *Revista (Con)textos*, 11: 125-132.

<https://doi.org/10.1344/test.2022.11.125-132>

³ Franquesa (2010) i Morell (2018) són dos exemples antropològics dels beneficis d'aquesta fusió.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALEMANY, F. (2022). «Tourist you are the terrorist»: turisme per desposseïció, conflicte urbà i mediatització de discursos entorn del terrorisme al 'teatre de l'hegemonia' de la ciutat de Mallorca". *Revista d'etnologia de Catalunya*, 46: 214-230.
- ANDERSON, B. (2005) [1983]. *Comunitats imaginades. Reflexions sobre l'origen i la propagació del nacionalisme*. València: Universitat de València.
- BHABHA, H. (1994). *The Location of Culture*. Londres: Routledge.
- d'ÀUSTRIA, LL. S. (1999-2003) [1869-1891]. *Die Balearen in Wort und Bild geschildert (Les Balears descrites per la paraula i la imatge)*. Palma: Grup Serra.
- FOSTER, G. (1952). "The Feixes of Ibiza". *Geographical Review*, 42(2): 227-237.
- FRANQUESA, J. (2010). *Sa Calatrava mon amour. Etnografia d'un barri atrapat en la geografia del capital*. Palma: Documenta Edicions.
- GLEDHILL, J. (1997). "Against the motion (2)". Dins: WADE, P. (ed.) *The GDAT n. 8. Cultural Studies Will Be the Death of Anthropology*. Manchester: University of Manchester.
- HAUSMANN, R. (1938). "Recherches ethno-anthropologiques sur les Pityuses". *Revue Anthropologique*, 4(6): 122-145.
- LINSTROTH, J. P. (2015). *Marching against Gender Practice. Political Imaginings in the Balsqueland*. Lanham: Lexington Books.
- MARTÍNEZ, R. i DELGADO, M. (eds.) (2021). *Que no ens toquin els bous! Les festes de bous a les Terres de l'Ebre, entre la identitat i el conflicte*. Barcelona: Bellaterra.
- MIQUEL, A. (1989). "La qüestió turística balear: primers apunts cap a una perspectiva antropològica". *El Mirall*, 30: 53-61.
- MORELL, M. (2018). "Urban tourism via dispossession of oeuvres. Labor as a common denominator". *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology*, 82: 35-48.
- NIETO, J. A. (1977). "Implicaciones socio-económicas, ecológicas y culturales del turismo: su impacto en una pequeña comunidad". *Cuadernos de realidades sociales*, 13: 67-80.
- ORTIZ, F. (1940). *Contrapunteo cubano del tabaco y el azúcar*. La Habana: Ciencias Sociales.
- PICARD, M. (1996). *Bali: Cultural Tourism and Touristic Culture*. Nova York: Archipelago Press.
- ROZENBERG, D. (1990). *Tourisme et utopie aux Baléares: Ibize, une île pour une autre vie*. Paris: L'Harmattan.
- SAID, E. (1991) [1978]. *Orientalisme*. Vic: Eumo.
- SELWYN, T. (1996). "Tourism, Culture and Cultural Conflict. A Case Study from Mallorca". Dins: FSDANI I SELWYN (eds.), *Tourism, Culture and Regional Development in the Mediterranean*. Malta: University of Malta.
- STRAUSS, C. (2006). "The Imaginary". *Anthropological Theory*, 6(3): 322-344.
- URRY, J. (2002) [1990]. *The Tourist Gaze*. Londres: SAGE.
- WALDREN, J. (2001) [1996]. *Mallorquins, estrangers i forasters. Paradís i realitat a Mallorca: el cas de Deià*. Palma: Editorial Moll.

* * *